

A diskurzusjelölők a történeti pragmatika szemszögéből

Schirm Anita

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A diskurzusjelölők kialakulásával és az elemek funkcióinak a változásával a történeti pragmatika foglalkozik. A diskurzusjelölők történeti adatainak az értelmezésében az egyöntetűség elvének megfelelően a jelenkori források is segíthetnek, s a nyelvi változások okainak a megértéséhez érdemes a mai szinkron nyelvből származó, nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni. A tanulmány a diskurzusjelölők történeti vizsgálata kapcsán négy fő irányvonalat mutat be. Érinti a létrejöttük kapcsán felmerülő nézetek közül a grammatikalizációt, a lexikalizációt és a koptációt. Majd a *hát*, a *vajon*, az *-e* és a *bezzeg* elemek történetéből azokat az aspektusokat emeli ki, ahol a nyelvtörténet és a nyelvhasználat leginkább fogódzót jelenthetnek egymás számára, a *deviszont* elemnél pedig a nyelvhelyességi szabályoknál is megjelenő diakroniára hívja fel a figyelmet. Tárgyalja a nyelvtörténet és a gyereknyelv-elsajátítás párhuzamait is, valamint megmutatja, miként használhatók fel a diskurzusjelölők a szövegtípusok változásának feltérképezéséhez.

Kulcsszavak: történeti pragmatika, diskurzusjelölők, grammatikalizáció, lexikalizáció, szövegtípus, gyereknyelv-elsajátítás

1. Bevezetés – A diskurzusjelölők mint nyelvtörténeti adatok: problémák, előzmények, irányvonalak

A diskurzusjelölők létrejöttével a történeti pragmatika foglalkozik. E viszonylag fiatal nyelvészeti területnek a célja a nyelvi változások megértése és magyarázata (Jucker 2008: 894). A terület Jucker szerint úgy definiálható, mint a történeti adatok pragmatikai szempontból történő tanulmányozása, a pragmatikai elemek diakrón vizsgálata, valamint a nyelvi változások pragmatikai irányultságú megközelítése. A diskurzusjelölők esetén e szempontok mind relevánsak. A diskurzusjelölők történeti vizsgálatánál azonban problémát jelent az adatok megválasztása. A kutatónak ugyanis a korábbi korszakok beszélt nyelvi elemeire lenne szüksége, ám azok eredeti formájukban nem érhetők el, így meg kell elégednie a rendelkezésre álló írott forrásokkal, s a „rossz adatokat” (Labov 1994: 11) a lehető legjobban ki kell használnia. Ám közvetlen adatok híján a korábbi nyelvállapotok diskurzusjelölőiről csak indirekt evidenciák tehetők (Nagy C. 2015). Mivel a diskurzusjelölők elsődlegesen a szóbeliséghez kötődnek, a tanulmányozásukhoz olyan korpuszra van szükség, amely írott volta ellenére is tükrözi a beszéd sajátosságait. Ilyenek például a hitviták, a boszorkánypercek és a dialógusok. Az élőbeszédhez közeli műfajok egyébként is a nyelvi változások úttörőinek tekinthetők. Ám a nyelvhasználati tényezők diakrón adatokon való vizsgálatakor még gondosan megválasztott

szövegek esetén is értelmezési problémák adódhatnak, így az elemzőnek az adott korszak nyelvi állapotának ismeretét megkívánó ún. pótkompetenciát (Forgács 1993–1994) kell kifejlesztenie. Segíthet még az egyöntetűség/azonosság elvének (Sárosi 2003: 445) az elfogadása, amely szerint a kommunikáció régen is hasonlóképpen működött, mint ma (vö. Schirm 2021: 26–31).

Mintegy 20 évvel ezelőtt még igen kevés volt a diskurzusjelölőkre irányuló hazai történeti kutatás. S bár már ekkoriban is foglalkoztak ezzel a funkcionális szóosztállyal, a szinkrón és a diakrón adatok együttes kezelése még nem volt jellemző. Kivételnek számítottak Bakró-Nagy Marianne, Dér Csilla Ilona és Dömötör Adrienne munkái, amelyek a *lám* (Bakró-Nagy 2003), a *mellesleg, a más szóval* (Dér 2005), az *úgymond* és a *hogyan úgy mondjam* (Dömötör 2008a; 2008b) történetét térképezték fel. Aztán hirtelen kedvelt témáivá váltak a diakrón elemzéseknek is a diskurzusjelölők, egyre több elem történetét írták meg, s az utóbbi években a *Nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* konferencia előadásai között is megszorodtak a diskurzusjelölőket bemutató munkák. A legutóbbi, 2023-as konferencián például Varga Mónika az evidencialitás- és attitűdjelölőkkel foglalkozott (Varga 2024), s Bethlen Miklós emlékiratait és leveleit hasonlította össze több mint 20 markert vizsgálva, Dér Csilla Ilona pedig a *hát ha/hátha* kialakulását elemezte (Dér 2024).

A diskurzusjelölőket a történeti pragmatika szemszögéből nézve számos irányban folytathatók kutatások. A tanulmány ezek közül 4 fő irányvonalat tárgyal. Érinti a létrejöttük kapcsán meglévő nézeteket (2.), felvázolja a *hát*, a *vajon*, az *-e*, a *deviszont* és a *bezzeg* diskurzusjelölővé válását (3.1.–3.5.), kitér a nyelvtörténet és a gyereknyelv-elsajátítás párhuzamaira (4.), végül pedig azt mutatja meg, hogyan használható fel a diskurzusjelölők a szövegtípusok változásának jobb megismeréséhez (5.). A tanulmány egyik témakör kapcsán sem törekszik a teljességre, helyette áttekintést kíván adni néhány eddigi eredményről és a lehetséges folytatásokról.

2. A diskurzusjelölők kialakulása: grammatikalizáció és/vagy lexikalizáció és/vagy kooptáció? – *Hát/vajon/szóval* melyik?

A diskurzusjelölők kialakulásáról több nézet is van a szakirodalomban: grammatikalizációnak, lexikalizációnak, illetve kooptációnak is tartják a létrejöttüket. E fogalmakat viszonylag tág értelemben használják, ám nem csupán szerzőnként, hanem olykor egy-egy szerző különböző műveiben is változik e terminusok jelentése. A tanulmány nem kívánja ezek összes értelmezését bemutatni, sem a grammatikalizáció és a lexikalizáció egymáshoz való viszonyát tisztázni, helyette azokra a kérdésekre és aspektusokra fókuszál velük kapcsolatban, amelyek a diskurzusjelölőknél relevánsak.

A legtöbbek által vallott és legerjedtebb nézet szerint a diskurzusjelölők grammatikalizációval jöttek létre. Ám a grammatikalizációnak is különféle ismérvei találhatóak a szakirodalomban (részletesen l. Dér 2008). Például a Lehmann (1995) által kidolgozott grammatikalizációs paraméterek a következők: deszemantizáció, fonológiai kopás, paradigmatisáció, kötelezővé válás, kondenzáció, egybeforrás és kötötté válás. Míg Traugott (2009) kritériumai közt a fonológiai redukció, a dekategorizáció, a pragmatikai erősödés és a szubjektifikáció szerepelnek. A lehmanni

paraméterek figyelembevétele esetén Waltereit (2002; idézi Dér 2008: 108) szerint a diskurzusjelölőknél nem grammatikalizáció játszódik le, ugyanis a grammatikalizálódó elemek szintaktikailag kötöttebbé és korlátozottabb hatókörűvé válnak, a diskurzusjelölőknél azonban épp ezek ellentéte valósul meg. Waltereit ezért pragmatikalizációnak tartja a diskurzusjelölőket létrehozó nyelvi változást.

A lexikalizáció a legáltalánosabb értelmezés szerint azt a folyamatot jelöli, amelynek során egy nyelvi elem a lexikon részévé válik. A definíciók közt vannak általánosak, amelyekben az a közös, hogy egy korábban produktív, transzparens, kompozicionális jelentésű képződmény elveszti ezeket a tulajdonságait (lásd pl. Himmelmann (2004; idézi Dér 2008: 111) megközelítését), és vannak a lexikalizáció egyes fajtáit (pl. az elvonást, az idiomatizációt, a hasadást) reprezentáló meghatározások (vö. Dér 2008). Traugottnál például a lexikalizáció „egy szemantikai tulajdonság nyelvi formaként való kifejeződése” (idézi Dér 2008: 109). A diskurzusjelölők létrejötte miatt tekinthető lexikalizációnak, mivel a kialakuló elem bekerül a lexikonba, valamint az eredetileg kikövetkeztetett pragmatikai jelentés egy forma jelentésének a részévé válik. A Traugott-féle szemantikaiassulás értelmében pedig a lexikalizáció minden grammatikalizációnak része (Dér 2008: 117).

A grammatikalizáció és/vagy lexikalizáció kérdésére adott válasz nagymértékben függ attól, hogyan definiáljuk a fogalmakat, illetve hogy hová tesszük a diskurzusjelölőket: a grammatikába vagy a lexikonba, továbbá hogy milyen grammatikalizálódási paraméterekkel számolunk. Emellett figyelembe kell még venni a szófaji besorolást, a pragmatikai és a szemantikai tulajdonságokat, a változást indukáló tényezőket, továbbá azt is el kell döntenünk, hogy objektíválódás vagy szubjektíválódás ment-e végre, valamint meg kell vizsgálni a szintaktikai környezetet, a szórendet és a formát is (vö. Bakró-Nagy 2003).

Az utóbbi években a diskurzusjelölőkkel kapcsolatban megjelent a kooptációs megközelítés is (vö. Kaltenböck–Heine–Kuteva 2011). A kooptáció egy kognitív művelet, egy olyan „csomagolási stratégia”, amelynek során a mondatgrammatikából vett nyelvi egység átkerül a tetikus grammatikába. A tetikus elemek közé a diskurzusfunkciókat szolgáló, metatextuális és metakommunikatív szerepű nyelvi egységek tartoznak. Ilyenek például az idéző mondatok, az indulatszók, a kommentáló mondatok, a kiszólások, a társas fordulatok és a diskurzusjelölők (Dér 2019: 59).

A diskurzusjelölők létrejöttét a tanulmány Traugott (2009) és Dér (2008: 117) nyomán grammatikalizációnak tartja, azaz olyan nyelvváltozás-típusnak tekinti, amelynek során „erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben lexikai vagy kevésbé grammatikai/pragmatikai nyelvi egységekből grammatikaibb/pragmatikaibb egységek jönnek létre” (l. még Heine et al. 2021). A változás során a pragmatikaibbá váló egységek egyre többféle szerepkörben jelennek meg. E funkciókörök Bell mag/periféria modellje (Bell 1998) segítségével feltérképezhetők, e modell ugyanis képes az elemek multifunkcionalitását és a jelentések történeti változását is kezelni. Bell szerint a diskurzusjelölők rendelkeznek egy mag-funkcióval (más terminussal élve pragmatikai maginstrukcióval), amely az elem legjellemzőbb használatát adja meg, a többi szerepkör pedig a periférián helyezkedik el. A magfunkció a diskurzusjelölő legkorábbi jelentésével függ össze, s az összes többi használati kör levezethető ebből.

A diskurzusjelölők kontaktushatás következtében, kölcsönzéssel is átkerülhetnek egyik nyelvből egy másikba, s a kölcsönző nyelvben hasonló jelentésfejlődési

utakat futhatnak be, mint az átadó nyelvben. Így egyazon vagy hasonló funkcióra egy nyelvnek lehetnek kölcsönzött és saját diskurzusjelölői is (vö. [Heine et al. 2021](#)).

3. Diskurzusjelölők régen és ma

Az egyöntetűség elvének megfelelően a diskurzusjelölők történeti adatainak az értelmezésében a jelenkori források is segíthetnek, s a nyelvi változások okainak a megértéséhez érdemes a mai szinkrón nyelvből származó, nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni. Korábbi kutatásaim során a diskurzusjelölők grammatikalizálódásának a feltérképezésénél Jucker (1994) nyomán a szinkrón és a diakrón adatokat együtt kezeltem. Az alábbiakban korábban általam kutatott diskurzusjelölők, a *hát*, a *vajon*, az *-e* és a *bezzeg* elemek történetéből (Schirm 2021; 2022) azokat az aspektusokat emelem ki, ahol a nyelvtörténet és a nyelvhasználat leginkább fogódzót jelentettek egymás számára, míg a *deviszont* kapcsán a nyelvhelyességi szabályoknál is megjelenő diakróniára hívom fel a figyelmet, amely az elem szinkrón használatát is befolyásolja (Schirm 2015).

3.1. Hát a hát? A hát történeti pragmatikai megközelítése

A *hát* a grammatikalizáció tipikus ösvényén ment keresztül: először helyviszonyt ('oda, arra a helyre'; 'ott, azon a helyen') jelölt, majd időviszonyt ('akkor') fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt ('tehát') kódolt, végül a diskurzusjelölői szerepköre alakult ki. A diskurzusra vonatkozó információk jelzésének a lehetőségét az segítette, hogy az elem gyakran fordult elő mondással, illetve kérdéssel kapcsolatos szerkezetekben: kérdést bevezető szóként, illetve állítás nyomósításaként. Ezt mutatják az *Erdélyi magyar szótörténeti tár hát* szócikkének adatai is (Szabó T. 1984: 1161–1163), például: *kérdém tőlők: Hát mi dolog?; Kérdem hat Aszszonjom mi léit; Ambrus Gergely mo(n)da hogj ted le hat te Antal Vram; mond a gubernátor: Jól vagyon hát*. E szerkezetekből a különféle beszélői attitűdök hozzátapadtak a *hát*-hoz, s a szó képessé vált nyomatékosítást, megengedést és beleegyezést is kifejezni. A kódexekben, illetve a nyelvtörténeti szótárakban lévő adatoknál azonban nem mindig lehetett egyértelműen eldönteni, hogy még a határozószói/kötőszói használata dominál-e a *hát*-nak, vagy már tetten érhető a diskurzusjelölői szerep, így egy olyan korai szövegben, az 1660-as sárospataki hitvitában lett az elem megvizsgálva, amely a kontextuson túl a vita létrejöttének a körülményeiről is beszámol, s az adatolása megbízhatónak tekinthető. A sárospataki hitvita célja Báthori Zsófiának és fiának, Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt. A vita asztali beszélgetés formájában zajlott le a Rákóczi-palotában 1660. szeptember 30-án és október 1-jén. A beszélgetés során a reformátusok és a katolikusok vitatkoztak egymással. A vitára a többszólamúság volt jellemző, azaz az elhangzottak elsődlegesen a vitapartnereknek szóltak, másodlagosan azonban egy szélesebb közönségnek, a vita helyén jelenlévő hallgatóságnak szánták a megnyilatkozásokat. A hitvita elemzése arra derített fényt, hogy a szövegben lévő, kérdésekből adatható *hát* (pl. *Hát honnan tudod a' több könyvek adattak az Eccl'ának, nem ezek?; Hát miért nem vészitek bé az Augustana Confessiot?*) a szakirodalom addigi állításától eltérően nem latinizmus, hanem olyan kapcsoló elem, amelybe ugyan még behelyettesíthető

a korábbi 'akkor' jelentés, ám emellett nyomatékosítást is kifejez, jelzi a diskurzuszegmensek közti viszonyt, valamint a beszélő attitűdjét, azaz diskurzusjelölő. A hitvita elemzése azt is megmutatta, hogy a *hát* használata az arculatmunkával is összekapcsolódott, ugyanis csak a térítő pápisták használták a kérdéseikben ezt az elemet, amelynek a funkciója a kérdés támadó jellegének a felerősítése volt. Napjaink politikai vitaműsoraiban és országgyűlési felszólalásaiban ugyanezzel a stratégiával lehet találkozni. Az említett szinkrón korpuszokban megjelenő kérdésekben (pl. *Hát milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet?*; *Hát hol van az alapító okirat tartalma?*) a *hát*-nak a kapcsoló funkcióján túl az érzelmi többlettartalma dominál, amikor felerősíti a kérdés retorikusságát, s felindultságot, méltatlankodást jelöl. A szinkrón és a diakrón nyelvhasználat együttes vizsgálatával tehát a *hát* diskurzusjelölői szerepéről megbízhatóbb állítások tehetők (részletesen I. [Schirm 2021](#): 35–58).

3.2. Vajon a *vajon* diskurzusjelölő? – Nyelvhasználati szempontok a *vajon* történeti adatainál

A *vajon* diskurzusjelölő történeti adatainak az értelmezésénél is segítséget jelenthet a nyelvhasználati szempontok figyelembevétele. A nyelvtörténészek közül Pólya Katalin mutatott rá arra ([2006](#): 126), hogy a *vajon* a szótárak és a szakirodalom korábbi állításaitól eltérően először nem eldöntendő, hanem kiegészítendő kérdésekben fordult elő, ahogy azt a Guary-kódex és a Winkler-kódex alábbi példái is mutatják: *Val'on mi utalatosb reszög embörnél?* (GuaryK. 7); *Ky volna vajon az bekeseknek angvāla kŷ termezeth ellen nem sirna holoth az istennek fya termezeth ellen kent zenved* (WinklK. 79). A korai adatok tanúsága szerint nem információkérésre használták a *vajon*-t, hanem a beszélőnek a mondanivalóval kapcsolatos kételkedésének a kifejezésére. Képes volt töprengést, bizonytalanságot, aggodást, gúnyt és megvetést is jelezni, továbbá retorizálni is tudta az elhangzottakat, azaz ellentétes értelmű állításá fordította át őket. A diskurzusjelölőnek ez a szerepköre a későbbiekben is megőrződött. Napjaink parlamenti beszédeit elemezve is megfigyelhető az elemnek a retorikai kérdésekben (pl. *Vajon képes-e valaki arra, hogy felvállalja ezt a problémát? Vajon van-e valaki, aki ezt a gondot a nyakába veszi?*) való használata, amikor a *vajon* a beszélő attitűdjét és ellentétes véleményét fejezi ki. Az országgyűlési beszédek kommunikációs szituációja pedig megerősítette, hogy a *vajon*-nak manipulatív szerepe van, és kompetitív stratégiát fejez ki, amikor nem információt kér, s nem csupán a kételkedést és a kérdést fejezi ki, hanem ellentétes álláspontot jelöl (részletesen I. [Schirm 2021](#): 85–96).

3.3. Érdekes-e az -e? – Kommunikál-e valamit az -e szabálytalan szórendje?

Az -e diskurzusjelölő egész történetét végigkíséri az elem nem sztenderd helyzete. A legkorábbi, szokatlan szórendű példák a Huszita Bibliából származnak, amelyeknél a kérdőszó ugyan az állítmány után helyezkedik el, ám nem közvetlenül utána áll, hanem távolabb tőle. Például: *Nemdè harō ferfiakat megbekozottakat èrèztèc a tūz közèpibè è?* (BécsiK. 133 / (91)); *Midènè oroslānac kōlqō agga q̄ zauat è q̄ barlangiabol hanemha ragadand valamit* (BécsiK. 218 / (4)). S már ezekhez a korai példákhoz is kommunikációs okok köthetők. A nyelvtörténeti szakirodalom ([Gallasy](#)

2003: 257) szerint „az eldöntendő kérdésben a partikula szerepe a nyomósító funkció volt: a kérdés szempontjából a fontos részt emelte ki”. Vagyis elképzelhető, hogy a furcsa szórendű kódexbeli példáknál a latin nyelvi megfelelőktől eltérően a kódexfordító nyelvvaltoztatában az *-e* volt a hangsúlyos, s így a diskurzusjelölő az előtte álló frázis kérdőjelezte meg. Másik ok lehet a kódexfordító nyelvjárásának a jellegzetessége is, későbbi dialektológiai szakmunkák ugyanis számos helyről (többek közt Csurgóról, Szegedről, Szentendréről, Hódmezővásárhelyről) jegyezték fel nem sztenderd alakulatokat (vö. Horger 1934). A jelenség kapcsolatban állhat az *-e* diskurzusjelölő eredetével, az archaikusabb nyelvjárásokban ugyanis az elemnek a kérdő modális alapértéke mellett megmaradt a figyelemfelkeltő és a kiemelő funkciója, vagyis hogy az érzelmileg hangsúlyozni kívánt elemhez teszik hozzá a beszélők a kérdőszót. Napjaink nem sztenderd *-e* partikulás szerkezetei is hasonló stratégiáról árulkodnak, ám érdemes számításba venni még az aktuális tagolást, valamint pragmatikai okokat is: a mai *nem-e* kezdetű kérdések ugyanis ellentétes értelmű állításoknak felelnek meg, s a tagadószó után tett diskurzusjelölő az állítás erejét gyengíti, míg egy mondaton belüli többszörözése (pl. *nem-e akartad-e volna-e megtenni-e*) pedig túlzott hangsúlyozásra, illetve a szabályostól való szándékos eltérésre is visszavezethető (részletesen l. Schirm 2021: 58–85).

3.4. Deviszont vannak még meglepő dolgok a *deviszont* történetében

A *deviszont* diskurzusjelölő nem csupán a grammatikalizálódását tekintve érdekes, hanem a hozzá kötődő, a II. világháború utántól dokumentálható stigmatizáció miatt is. Az elem szerepköreinek és elterjedtségének a vizsgálatakor a nyelv művelés-történet is fogódzókát nyújthat, s rávilágíthat arra, hogy egy-egy elem használatában az idők során bekövetkező változásokat, az elem esetleges visszaszorulását, illetve időben változó megítélését a nyelvhelyességi szabályok is befolyásolhatják (vö. Szabó 2008). A *deviszont* a bizonygató, hangsúlyos *de* indulatszóból (pl. *de érdekes/de unalmas*) és a *viszont* elemből jött létre, amely locativusi határozószóból alakult ki, először módhatározószó lett, majd kötőszó. A *deviszont*-ra különírvá, *de viszont* formában már az 1530–1532-es Tihanyi kódexből is van adat: *El végeztem val'a az feidelomsegot fel uennem: de vizonth urnak parancolattya zerent: alkolmasb ennekom magamat mindontoknek zolgaiul zorzenom* (TihK. 307). Az idézett helyen a „*de* kötőszó a szembeállítást jelölő *viszont* kötőszóval együtt a megszorító ellentét meglepőbb, élesebb voltát jelöli” (Papp 1995: 736). A két ellentétes kötőszóval történő nyomatékosításnak más példái is megfigyelhetők a régiségben, ahogy azt többek közt a *de azonban*, *de ellenben*, *demaga mégis*, *viszonellen*, *de viszontag*, *de viszonellen* adatok is mutatják. A két kötőszó, a *de* és a *viszont* összeforrását az is mutatja, hogy immár egybeírják őket. Funkciója ellenére azonban a *deviszont*-ot a 20. század közepén elkezdték kárhozatni (vö. Szabó 2008: 218): 1954-ben egy kiadványszerkesztési tanácsadóban „mindenképpen kerülendő”-nek titulálták a szerkezetet. Ez a megbélyegzés ráragadt az elemre, s a stigmatizációja a mai napig tart. Az elem megbélyegzettségét az is mutat(hat)ja, hogy a *Magyar Nyelv* 1905 és 2010 közti, valamint a *Magyar Nyelvtör* 1872 és 2009 közti számaiban lévő cikkekben a *deviszont* ugyan megjelenik, ám az elem gyakorisága a kezdeti előretörés után először kissé visszaesett, majd az 1960-as évektől kezdve már komolyan visszaszorult. Ez nagyjából egybeesik a

fentebb említett, Szabó Tamás Péter (2008: 2018) által megadott 1954-es időszávval. 1982 óta pedig egyik vizsgált nyelvészeti szakfolyóiratban sem fordult elő a szerkezet nem metanyelvi használatban (a pontos szám adatokhoz lásd Schirm (2015)-öt).

3.5. Bezzeg a bezzeg!

A *bezzeg* eredetileg megszilárdult, ragos névszói alakulat volt, amely módosítószó lett, s közben képessé vált a beszélő attitűdjének a jelzésére, s a 16. századtól kezdve már diskurzusjelölőként is funkcionált. Már a kései ómagyar kori adatok (pl. *Ó, te gonosz bálvány, te vádolásodnak miatta sokak vetteknek halálra. Én Uramra mondom, hogy te engem bevádolandsz, bezzeg ottan a te fejedet betöröm!* (Érsk. 307)) is az elem modális szerepét, nyomósító, bizonygató jelentését mutatják (Haader 1995: 512). A *bezzeg* jelentésévé váló általánosítás, megerősítés, a kontextusra történő reagálás, nyomatékosítás, ellentét kifejezése és fokozás már Heltai Gáspár 1522-es Dialógusában megfigyelhető (pl. *Bezzeg nyaualyafságos emberec ezec, kic ez ondoc bertelenfégbe estenec.* (D7ab)) (Farkas 2010: 7). A régi magyar nyelvtanok az akaratkifejező mondatzókon belül a csodálkozást jelölők közé sorolták az elemet, ám a *bezzeg*-ben a csodálkozás egyfajta negatív értékítélettel keveredik. A *bezzeg*-nek ez a használati köre maradt domináns a későbbiekben is, ugyanis a történeti szövegekkel megegyezően napjainkban is azokban a szöveg-típusokban fordul elő, amelyeknél az élőbeszédszerűség imitálása, valamint a címzett bevonása és meggyőzése, illetve a személyes vélemény minél erőteljesebb kifejezése a legfőbb kommunikációs szándék. Így a *bezzeg* az ún. megmondóműfajoknak, azaz a fórumbejegyzéseknek, kommenteknek, tweeteknek és véleménykifejtő posztoknak a jellegzetes diskurzusjelölője (részletesen l. Schirm 2022).

4. A nyelvtörténet és a gyereknyelv-elsajátítás párhuzamai

A diskurzusjelölők története és az elemeknek a gyereknyelvben való megjelenése közt párhuzam vonható. A gyermekek beszédfejlődése az egyes diskurzusjelölők megjelenését tekintve vélhetően leképezi a diskurzusjelölők létrejöttének időbeli alakulását. Feltételezhető, hogy a nyelvelsajátítás során először az egyes diskurzusjelölők magfunkciói jelennek meg, s a különféle kontextusokban aztán ezek kezdenek el differenciálódni. Vagyis vélhetően ugyanaz a folyamat játszódik le az egyének szintjén, mint ami a nyelvtörténetben végbement. Illetve az is lehetséges, hogy a gyerekek a nagyon általános (tágabb érvényű) vagy gyakori(bb) szerepeikben tudják először használni a diskurzusjelölőket, ezt mutatja például Choi *and*-ra vonatkozó kutatása (Choi 2007), amely szerint az elemet 4 évesen már univerzális szerepű diskurzusjelölőként használják a gyerekek. Spratt (1992) pedig 2 év 7 hónapos és 9 év 6 hónapos kor közti gyerekeknek a vitákban megjelenő diskurzusjelölőit, a *because*, *so*, *and*, *but* és *well* elemeket vizsgálva azt találta, hogy először azok a diskurzus lokális szintjein jelennek meg, majd később a globális szinteken is.

Egyelőre azonban még elég kevés a diskurzusjelölőkre vonatkozó gyereknyelvi vizsgálat, így a diskurzusjelölők elsajátításáról és a gyermekek nyelvében megjelenő

használati köreikről is keveset tudunk, annak ellenére, hogy ezek az elemek a nyelvelsajátítás során már igen korán megjelennek. Krómer Anna vizsgálata (Krómer 2011) azt igazolta, hogy a gyerekek hároméves korukban bizonyos diskurzusjelölőket (pl. az *is, csak, de, majd, még* elemeket) már a kontextusnak megfelelően használnak. Markó Alexandra és Dér Csilla Ilona a *hát*-nak háromféle használati körét adatolták az óvodásoknál (Markó–Dér 2011): az általános válaszjelölő, a beszédtervező és a kérdésbevezető szerepet. Kondacs Flóra pedig még további szerepköröket (önjavítást, beszéd-toldást, magyarázatot, beszélői attitűdöt) társított óvodásoknál a *hát*-hoz (Kondacs 2016).

A gyereknyelvi és a nyelvtörténeti adatok, illetve azokból levont következtetések is erősíthetik egymás érvényét. Az *-e* kérdő partikula nem sztenderd helyét tanulmányozva például az látható, hogy a Huszita Bibliában előforduló szokatlan kérdőszóhelyzetre a gyereknyelvből is van adat. Például: *Ebbe [!] nincs tea-e?* (idézi Kassai 1994: 46). Ez alapján elképzelhető, hogy az egyének szintjén is megjelenik a mondat összetevőinek az átrendeződése, ugyanúgy, mint a nyelv történetében. A Nádor-kódecsben (NádK. 51, 26r) megjelenő többszörös kérdő partikulás mondat (Minemde elfeledheti-e az anya ő kis gyermekét-e?) hasonló is megtalálható a gyereknyelvből. Egy ötéves kisfiútól származik az *Itt-e akarsz-e ülni-e?* kérdés (idézi Kassai 1993: 100), amelyben a gyerek a mondat minden szavához hozzárakta a kérdőszót, vagyis nála a mondatnak minden egyes eleme külön-külön is megkérdőjeleződött. Ennél a példánál az *-e* eredete is tetten érhető (vö. Gallásy 2003), hiszen azokhoz a szavakhoz kapcsolta a gyermek a partikulát, amelyeket a kérdésben ki akart emelni.

5. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolata történeti síkon

A nyelv leírása minden korszakban csak szövegeken keresztül valósítható meg, így a nyelv története lényegében a szövegtípusok történetének tekinthető (Kuna 2017: 223). A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolata történeti síkon is vizsgálható, s a magyar nyelvű stand-up comedy története a diskurzusjelölőkön keresztül is megrajzolható, ugyanis ezek az elemek nem csupán a szövegtípusok szinkrón állapotáról adnak információt, hanem arányaik és funkcióik révén a szövegtípusok történeti alakulása is nyomon követhető általuk, vagyis a stand-up comedy három korszakát a diskurzusjelölők változása is hűen tükrözi. E három korszak: a konferansziék korszaka (1908–1965), a humoristák korszaka (1966–1997) és az amerikai alapú kortárs stand-up (1998-tól napjainkig) (Kövesdi 2012). Mindhárom korszakban a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő, ami egyrészt az elem extrém multifunkcionalitásával magyarázható, másrészt pedig azzal, hogy a spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölőjeként vele a legkönnyebb élőszószzerűvé tenni az előre megírt szövegeket. A stand-up összes korszakát jellemzi ugyanis az, hogy a szövegek rögtönzötteknek akarnak tűnni, ám valójában nagyon is megtervezettek. A konferansziékat például előre megírták, ami elhangzott, az gondos irodalmi előkészület eredménye volt (Kaliņa 1968: 198–199). A *hát*-ok száma a humorista korszakra ugrott meg (pontos adatokhoz l. Schirm 2019), aminek a cenzúra kijátszása lehetett az oka, az 1970-es, 80-as évek politikai közegében ugyanis nem lehetett

mindent szabadon kimondani. A *hát*-ok a sugallt jelentések, az implikatívák kialakításához is hozzájárultak, ám mivel csak utaltak a tartalomra, így a humoristák (pl. Hofi Géza) szókimondása és tabufeszegetése általuk tompítódott is kissé. A kezdeti néhány perces konferanszok után a stand-up-ok egyre hosszabbak lettek, emiatt megnőtt a történetek közti váltásra használt *na* elemek száma (pl. *Na de lesz választás állítólag.*). A közönséggel az előadó minden korszakban igyekezett tartani a kapcsolatot: a konferanszokban ez a fatikusság a *kérem*-mel valósult meg (pl. *Gondoljanak csak vissza, kérem.*). A *kérem*-et a humorista korszakra az *érted* váltotta fel, például: *Anyucikám, én az érettségim nem buktam meg, hanem csak az ötöshöz hiányzott még négy jegy! Érted?*, újabban pedig a közönséghez való kiszólásnak az egyik eszköze lett a *bazmeg* is. A modern stand-up-ban az *ugye* vált még gyakori elemmé, amivel az előadó egyrészt folyamatosan előre jelzi a nézőknek a csattanót, másrészt utólag is magyarázza azt (részletesen l. Schirm 2019; 2021: 214–224).

6. Összegzés, kitekintés

A diskurzusjelölők a történeti pragmatika számára már eddig is számos kutató témát adtak. A tanulmány ezek közül röviden érintette a létrejöttük kapcsán említett nyelvi változási mechanizmusok (a grammatikalizáció, a lexikalizáció és a kooptáció) elméleti különbségeit, majd a *hát*, a *vajon*, az *-e*, a *deviszont* és a *bezzeg* diskurzusjelölők történetének egy-egy szeletével mutatott rá a nyelvhasználati központi nyelvtörténeti kutatások előnyeire, aztán pedig a stand-up comedy műfajának változásán keresztül felvillantotta a diskurzusjelölők és a szövegtípusok történeti viszonyát. Érdeemes volna további elemek és szövegtípusok történetét, valamint ezek összekapcsolódását feltérképezni: a történeti irányultságú szöveggrammatikai és szövegpragmatikai kutatások ugyanis egymást kiegészítve segíthetik a vizsgált szövegtípusok és az azokban megjelenő nyelvi elemek minél teljesebb körű megismerését. Az ismeretek bővülése pedig a szófajttörténet, különösen a módosítószó-történet újragondolását is eredményezheti. Előre viheti a történeti pragmatikai kutatásokat még a gyereknyelv-elsajátítás eredményeinek a felhasználása is. Korpuszok terén pedig a digitális korpuszok jelenthetnek nagy segítséget. Továbbá az automatikus elemzés és a mesterséges intelligencia bevonása is új lendületet adhat a terület számára.

Hivatkozások

- Bakró-Nagy Marianne 2003. Grammatikalizálódás vagy lexikalizálódás? – lám melyik? Előadás. Diakrón Kör. Budapest, Nyelvtudományi Intézet. 2003. április 29.
- Bell, David M. 1998. Cancellative discourse markers: A core/periphery approach. *Pragmatics* 8/4:515–541. doi:[10.1075/prag.8.4.03bel](https://doi.org/10.1075/prag.8.4.03bel)
- Choi, Inji 2007. How and when do children acquire the use of discourse markers? In Naomi Hilton – Rachel Arscott – Katherine Barden – Arti Krishna – Sheena Shah – Meg Zellers (szerk.) *CamLing2007: Proceedings of the 5th University of Cambridge Postgraduate Conference in Language Research*. Cambridge: Cambridge Institute of Language Research. 40–47.

- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **102**:247–264.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések 158) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona 2019. Szintaxisból a pragmatikába? *Hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (inszubordináció) a magyarban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 47–62.
- Dér Csilla Ilona 2024. A *hátha* módosítószó kialakulásáról. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–32.
- Dömötör Adrienne 2008a. Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* **132/1**:37–52.
- Dömötör Adrienne 2008b. A *hoggy úgy mondjam* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* **104/2**:427–442.
- Farkas Judit 2010. Beszélt nyelvi jelenségek Heltai Gáspár Dialógusában. In Illés-Molnár Márta – Kaló Zsuzsa – Klein Laura – Parapatics Andrea (szerk.) *Félúton 5*. Budapest: L'Harmattan Kiadó; ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 1–16.
- Forgács Tamás 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* **35**:17–23.
- Gallasz Magdolna 2003. Az egyszerű mondat. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 251–260, 483–500.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–665.
- Heine, Bernd – Gunther Kaltenböck – Tania Kuteva – Haiping Long 2021. *The Rise of Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:[10.1017/9781108982856](https://doi.org/10.1017/9781108982856)
- Himmelman, Nikolaus P. 2004. Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In Walter Bisang – Nikolaus P. Himmelmann – Björn Wiemer (szerk.) *What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin; Boston: Mouton De Gruyter. 21–42. doi:[10.1515/9783110197440.1.21](https://doi.org/10.1515/9783110197440.1.21)
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Kókai Antal.
- Jucker, Andreas H. 1994. The feasibility of historical pragmatics. *Journal of Pragmatics* **22/5**:533–536. doi:[10.1016/0378-2166\(94\)90083-3](https://doi.org/10.1016/0378-2166(94)90083-3)
- Jucker, Andreas H. 2008. Historical Pragmatics. *Language and Linguistics Compass* **2/5**:894–906. doi:[10.1111/j.1749-818X.2008.00087.x](https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2008.00087.x)
- Kalina, Ján L. 1968. *A kabaré világa*. Budapest: Gondolat.
- Kaltenböck, Gunther – Bernd Heine – Tania Kuteva 2011. On thetical grammar. *Studies in Language* **35/4**:852–897. doi:[10.1075/sl.35.4.03kal](https://doi.org/10.1075/sl.35.4.03kal)

- Kassai Ilona 1993. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *Hungarológia* 3:93–102.
- Kassai Ilona 1994. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *Magyar Nyelv* 90/1:42–48.
- Kondacs Flóra 2016. A hát diskurzusjelölőről az óvodások diskurzusaiban. In Váradi Tamás (szerk.) *Alknyelvdok 10. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2016*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 45–58.
- Kövesdi, Miklós Gábor 2012. The first hundred years of Hungarian stand-up comedy. In Anna T. Litovkina – Judith Sollosy – Péter Medgyes – Dorota Brzozowska (szerk.) *Hungarian Humour*. (Humour and Culture 3) Kraków: Tertium. 91–104.
- Krómer Anna 2011. Diskurzusjelölők gyerekcipőben – diskurzusjelölők használatának vizsgálata óvodás korcsoportnál. In Boda István Károly – Mónos Katalin (szerk.) *MANYE XX. Az alkalmazott nyelvészet ma: innováció, technológia, tradíció*. Budapest; Debrecen: MANYE; Debreceni Egyetem. 212–217.
- Kuna Ágnes 2017. Történeti szövegtipológia. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 223–237.
- Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. London: Blackwell.
- Lehmann, Christian 1995. *Thoughts on Grammaticalization*. München; Newcastle: Lincom Europa.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2011. A diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In Navracsics Judit – Lengyel Zsolt (szerk.) *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 121) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 49–61.
- Nagy C. Katalin 2015. *Adatok és érvelés a történeti pragmatikában. A katalán anar + főnévi igenév szerkezet grammatikalizációja*. (Pragmatika 2) Budapest: Loisir Kiadó.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 719–757.
- Pólya Katalin 2006. Észrevételek a vajon történetéhez. In Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 125–131.
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99/4:434–448.
- Schirm Anita 2015. Deviszont vannak még érdekességek a deviszont körül. Weboldal. *Nyelv és Tudomány*. <https://www.nyest.hu/hirek/deviszont-vannak-meg-erdekesssegek-a-deviszont-korul>
- Schirm Anita 2019. Egy szövegtípus története a diskurzusjelölők tükrében – A stand-up comedy múltja és jelene. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 285–298.

- Schirm Anita 2021. *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl.* (Pragmatika 6) Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Schirm Anita 2022. Bezzeg az én időmben... Adalékok a *bezzeg* szó történetéhez és használatához. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 361–372.
- Sprott, Richard A. 1992. Children's use of discourse markers in disputes: Form-function relations and discourse in child language. *Discourse Processes* 15/4:423–439. doi:[10.1080/01638539209544821](https://doi.org/10.1080/01638539209544821)
- Szabó Tamás Péter 2008. Diakrónia a nyelvhelyességi szabályok közvetítésében. In Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 215–226.
- Szabó T. Attila (szerk.) 1984. *Erdélyi magyar szótörténeti tár IV.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Traugott, Elizabeth Closs 2009. From subjectification to intersubjectification. In Raymond Hickey (szerk.) *Motives for Language Change.* Cambridge University Press. 124–140. doi:[10.1017/CBO9780511486937.009](https://doi.org/10.1017/CBO9780511486937.009)
- Varga Mónika 2024. Evidencialitás- és attitűdjelölők elemzése Bethlen Miklós emlékiratában és leveleiben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 247–261.
- Waltereit, Richard 2002. The rise of discourse markers in Italian: A specific type of language change. In Kerstin Fischer (szerk.) *Approaches to Discourse Particles.* Oxford: Elsevier. 61–76. doi:[10.1163/9780080461588_005](https://doi.org/10.1163/9780080461588_005)

A szerzőről

Schirm Anita Junior Prima, Bonis Bona és Deme László-díjas nyelvész, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének habilitált docense. Fő kutatási területe a diskurzuselemzés, különösen a diskurzusjelölők története és szinkrón státusa.

Elérhetősége: schirmanita@gmail.com